

Koloniale sport in Batavia: burgeropvoeding, groepsbinding en sociale uitsluiting

Door Niels Loeffen

In 1901 sprak Koningin Wilhelmina in haar troonrede over een zedelijke roeping die Nederland had tegenover de bevolking in Nederlands-Indië. Voortaan moest de Indonesiër ook van de welvaart kunnen profiteren. Deze gedachte bestond al langer in Nederland, maar werd rond de eeuwwisseling onder politici steeds dominanter.

Naast de troonrede in 1901 had in dat jaar ook het artikel van Brooshoofthoff 'De ethische koers in de koloniale politiek' in *De Locomotief* grote invloed. Het beleid dat naar deze roeping werd gevormd kreeg al snel de term 'ethische politiek' mee. Over de ommekeer in het koloniale denken is de afgelopen decennia al veel gepubliceerd. Tot op heden waren echter landbouw, onderwijs en koloniaal bestuur populaire thema's voor onderzoek. Met mijn onderzoek – en tevens masterthesis – heb ik geprobeerd een geheel nieuw thema aan dit discours toe te voegen: de sportbeoefening en sportbeleving.

De maatschappelijke betekenis van sport

De focus van het onderzoek lag op de culturele betekenis van sport in het vooroorlogse Nederlands-Indië, met in het bijzonder Batavia. Het interessante van sport is, dat het op veel manieren aan politieke, religieuze en culturele doelen kan beantwoorden, terwijl het vaak als a-politiek fenomeen wordt gepresenteerd en beleefd. Het is een middel dat gemakkelijk door beleidsmakers te controleren en te manipuleren is en heeft veel impact, omdat niet alleen de deelnemers zich ermee verbonden voelen, maar ook de toeschouwers. Sport kan culturele waarden overdragen, maar

ook groepen uitsluiten. Het is daarbij altijd een culturele element dat in verhouding staat tot de maatschappelijke status quo. En dat terwijl de doorbraak van het ethische denken gelijktijdig geschiedde met de opkomst van de sport in de kolonie. De aandacht in dit onderzoek ging dan ook uit naar de vele betekenissen die sport kon hebben in het laatkoloniale Batavia, de grootste stad van de archipel. De centrale vraag was in welke mate ambivalenties en veranderingen in het Nederlandse, koloniale denken in de laatkoloniale periode (1901-1942) te herkennen zijn in de sportbeoefening en –beleving in Batavia door de Europese bevolking in dit tijdvak en hoe de sport op haar beurt het koloniale denken beïnvloedde.

Gekozen perspectieven

In de analyse zijn wetenschappelijke uitspraken, stellingen en theorieën met betrekking tot ethische politiek en moderniteit in laatkoloniaal Nederland-Indië geprojecteerd op de ontwikkeling van de sport in Batavia. In eerste instantie is gekeken naar het onderwijs. Het onderwijssysteem in Batavia is door haar complexiteit op zichzelf onderzoekwaardig. Daarom is gekozen voor een breder perspectief waar wordt gekeken naar discussies over sociale vorming en lichamelijke opvoeding binnen het gehele koloniale onderwijs tussen 1900 en 1942. Naast het onderwijs is ook de invulling van de publieke ruimte met betrekking tot sport een aandachtspunt geweest. Gekeken is, naar welke sporten populair waren onder *totoks* (volbloed Nederlanders), hoe dit te verklaren is en op welke manier deze de publieke ruimte vorm gaven. Belangrijk daarbij was welke betekenissen en functies aan sport werden toegekend door uiteenlopende sociale groepen binnen de Europese samenleving in Batavia. Aan welke maatschappelijke behoeften beantwoordde sport? Welke waarde werd aan sport toegekend en welke verschillen en patronen zijn te ontdekken per type lichaamstraining? Dit artikel gaat kort in op deze vragen. Doelstelling voor het onderzoek was te laten zien hoe sport een maatschappelijke functie kreeg binnen de totokgemeenschap van Batavia en welke invloed dat had op de sociale verhoudingen in de stad.

Motivatie van keuzes

Waar onderzoek gedaan wordt, moeten keuzes worden gemaakt. De keuze voor 1900 als beginpunt is te motiveren door eerder genoemde, gegroeide dominantie van het ethische denken in Nederland en de sterke groei van sportorganisaties in Batavia. De eeuwwisseling, met aan het begin daarvan de troonrede en het artikel van Brooshoof uit 1901, wordt daarom gezien als keerpunt in het koloniale denken. De keuze voor 1942 als eindpunt is te legitimeren met de inval van de Japanners in de kolonie. Vanaf dat jaar maakte de archipel ook kennis met niet-Europese vormen van lichaamstraining. Bovendien richtte het nieuwe gezag de *Tai Iku Kai* op, dat zich als algemene organisatie voor de vechtkunsten over het gebied verspreidde.

Een sluitende definitie van sport is vrijwel niet te geven. Zo kunnen ook bovengenoemde vechtkunsten als vormen van sport in die periode betwist worden. Sportactiviteiten in dit onderzoek zijn zij die als zodanig door de totoks werden beschouwd. Andere controversiële termen zijn die van 'Nederlander' of 'Europeaan'. Door intensieve ontmoeting tussen inlanders en kolonisators vervaagden de grenzen van wie Nederlander was, wie net niet helemaal en wie helemaal niet tot deze groep behoorden. Het onderzoek was juist bedoeld om in kaart te brengen waar en hoe – op het gebied van sport – grenzen werden getrokken en wanneer aan niet-totoks de toegang werd verleend en ontzegd met betrekking tot integratie in de Europese bevolkingslaag.

Voor het onderzoek zijn naast wetenschappelijke publicaties vrijwel uitsluitend Nederlandse bronnen geraadpleegd, voornamelijk uit het Koninklijk Instituut voor Taal-, land-, en Volkenkunde (K.I.T.L.V.) in Leiden. U kunt dan denken aan jubileumboeken, foto's en wedstrijdverslagen. Maar ook zijn nieuwsartikelen uit het *Bataviaasch Nieuwsblad* gebruikt alsmede herinneringsboeken die na de onderzoeksperiode zijn geschreven.

Koloniale schoolsport

Elsbeth Locher-Scholten stelde in 1981 dat de ethische politiek een proces van ontwikkeling en modernisering was op het gebied van onderwijs, economie en bestuur.¹ Tot 1918 zou het ethische denken sterke invloed hebben uitgeoefend op de sociale verhoudingen in de kolonie. Het streven naar ontwikkeling van de inlander gaf de Nederlanders zelfvertrouwen. Inlanders zouden volgens de associatiegedachte van Snouck-Hurgonje in contact moeten worden gebracht met de ontwikkelde Europeaan zodat het

beschavingsniveau van de Indonesiër werd opgekrikt. De novemberverklaring van Van Limburg Stirum in 1918 was volgens Locher-Scholten de oorzaak voor toenomen kritiek op het ethische denken en de westerse bril die daarbij werd opgezet. Dit moment in de koloniale geschiedenis lijkt ook sterk van belang te zijn geweest voor het begin van het debat in de archipel over het gebrek aan sociale vorming binnen het koloniaal onderwijs. Gerrit Jacob Nieuwenhuis, pedagoog en tevens lid van de koloniale onderwijsraad, droeg lichamelijke opvoeding als een van de oplossingen aan voor dat probleem. Hij ontleende zijn ideeën voornamelijk aan de Amerikaanse YMCA-methode in de Filippijnen:

*'In elke bario in de Philippijnen is de sport doorgedrongen, duizenden volledig uitgeruste speelvelden zijn over de eilanden verspreid en zoowel onder als na schooltijd krijgt het lichaam een beurt. Elke dag is er een kleine hygiënische inspectie, ontspanningsoefeningen worden telkens na elk paar lessen tusschen de banken gehouden, bovendien is er het vaste halve of heele uur systematische gymnastiek en ten slotte elke dag sport.'*²

Kritiek op Nieuwenhuis

Nieuwenhuis' ideeën werden bekritiseerd door collega-pedagogen met als reden dat deze te Europees georiënteerd zouden zijn. Desalniettemin lijken zijn voorstellen wel de basis te hebben gevormd voor de ontwikkeling van de sport op de Europese scholen. Hier werd onder meer getracht een inheemse elite op te bouwen. Daarbij was de kern van Nieuwenhuis' gedachte dat de Indonesiërs - maar ook Europese kinderen in de kolonie - gemoderniseerd moesten worden, wat zo goed als gelijk stond aan 'aanpassing aan de westerse cultuur'. Aangezien sport een van de meest zichtbare elementen was van deze moderniteit, lag stimulering daarvan voor de hand. Maar wanneer, onder belangrijke invloed van de economische crisis in de jaren dertig, de maatschappelijke behoefte van een duidelijke sociale scheiding tussen totoks en de inheemse bevolking groter werd, kreeg sport ook een grotere functie als instrument ter identificatie met het moederland. Dat gold voor het onderwijs, maar ook voor de verenigingssport en sportverslaggeving in het *Bataviaasch Nieuwsblad*. Zodoende beantwoordde sport niet enkel aan de doelen van progressieve ethici, maar ook aan de idealen van conservatieven, zoals de Vaderlandse Club, die bang waren voor verlies van de Nederlandse identiteit.

Sportactiviteiten werden binnen het koloniale onderwijs van groter belang voor het westerse onder-

wijs, hoewel uit dit onderzoek geen algemene en gedegen integratie daarvan blijkt. Het vormende karakter van lichamelijke opvoeding wordt, met Nieuwenhuis als voorman, in theorie geprojecteerd op zowel de Europese als inlandse onderwijs, maar in de praktijk was de sport op de Europese en Hollands-inlandse scholen het best georganiseerd. Hier werden immers de leiders van de toekomst opgeleid en dus had daar naast intellectuele, ook sociale vorming meer prioriteit. Wanneer vanaf de jaren dertig de economische crisis merkbaar werd, deed in sommige gevallen lichamelijke opvoeding ook dienst als 'opvulvak' door het wegvallen van andere vakken als gevolg van bezuinigingen. Bovendien lijkt de conservatieve houding van veel docenten de ontwikkeling van nieuwe onderwijs-ideeën, ook met betrekking tot de verdere integratie van lichamelijke opvoeding, tegen te hebben gehouden.

Verzameling aan betekenissen

Opvallend in laatkoloniaal Batavia is het gemak waarmee sport geadopteerd werd als waarde-dragend, maatschappelijk fenomeen. Nieuwenhuis was overtuigd van het pedagogisch belang van sport op de gebieden van hygiëne en karaktervorming. Opvallend genoeg zaken die inlanders in de beeldvorming van veel Europeanen ontbeerden. Hoofdredacteur Ritman van het *Bataviaasch Nieuwsblad* zag voor zijn werkveld ook het belang van sport. Zo stelde hij in 1933:

*'Sport brengt opgewektheid onder het opkomende geslacht, en goede verstandhouding. Zij bindt ook de ouderen saam en is een macht in de moderne samenleving geworden, die, moge zij al hare schaduwzijden hebben, toch ontzaglijk veel goed heeft gesticht en blijft stichten. De sport is een maatschappelijk verschijnsel en als zoodanig alle aandacht en toewijding der Pers waard.'*³

Koloniale gezagsdragers verwezen ook graag naar de toegevoegde waarde van het moderne fenomeen. Zo zou het onder meer de nationale samenwerking van Nederlanders onderstrepen en had het een positieve invloed op de werkgeest. Immers, zonder sterk lichaam geen levensvreugde en geen werkkracht.

Naast de koloniale leiders had ook het leger belang bij de ontwikkeling van de sport in de kolonie. Het leger was van oudsher al een plaats waar fysieke arbeid niet geschuwd werd en dus was de stap naar de moderne sporten klein. Boksen en atletiek waren populair onder militairen, maar ook is bekend dat zij in Batavia eigen voetbalverenigingen als Olivio (leerlingen van de

militaire school) en Sparta (voor onderofficieren) oprichtten. Generaal-Majoor der infanterie Bajetto was duidelijk over de relatie tussen het leger en de sport:

*'De grondslag van het leger is ook de grondslag van de sport. Sport heeft naast sportieve beteekenis ook sociale beteekenis. Uithoudingsvermogen en spiervorming. Ook karaktervorming. Discipline, samenspel, geleerd naar het inzicht van een leider te luisteren, gehoorzamen, krachtig saamhorigheidsgevoel.'*⁴

Tot slot kon een goede sportprestatie voor een individu status opleveren met soms ook economische vooruitgang. Vooral de diversiteit aan betekenissen vormde een goede basis voor groei van de sportwereld in Batavia.

Moderne sport groeit ondanks conservatisme

Vanaf de eeuwwisseling werd de publieke ruimte van Batavia meer en meer gevuld met sportaccommodaties. Op de grote pleinen (Konings- en Waterlooplein) werd voetbal gespeeld, maar ook tennis, hockey en cricket. De beoefening van sport droeg een moderne, ontwikkelde geest uit en had door haar zichtbaarheid grote invloed op de maatschappelijke verhoudingen in de stad. Met name omdat de toegang tot de Europese sportverenigingen met bijvoorbeeld ballotagesystemen streng gereguleerd werd. Sportbeoefening weerspiegelde de moderne mens, maar juist door haar zichtbare karakter concretiseerde het ook sociale verhoudingen. Niet alleen op etnisch vlak, maar ook met betrekking tot beroepsgroepen, economische toestand en gender.

*Behendigheidswedstrijden voor motorrijwielen op het Koningsplein.*⁵

Bloembergen en Raben stelden dat vanaf de jaren twintig de kolonie 'Nederlandser' werd omdat de angst voor verlies van de eigen Nederlandse identiteit groeide.⁶ Het valt op dat aan het einde van dit decennium, wanneer de relatie met het moederland sterker wordt benadrukt, typisch Nederlandse sporten als korfbal en kaatsen hun intrede deden als verenigings-sport. Ook bewegingsactiviteiten die een elitair karakter droegen zoals hockey en rugby kwamen meer in trek onder *totoks*. Slechts enkele inlanders lijken toegang te hebben gekregen tot deze sporten. Ook gezagsdragers lieten zich in hun witte pakken graag zien bij sportwedstrijden. Ter bevestiging van hun economische voorspoed werden elitaire sportwedstrijden als paardenraces en roeiwedstrijden graag door hen

bezoekt. Tevens doet het *Bataviaasch Nieuwsblad* vanaf het einde van de jaren twintig ook voortaan verslag van sportactiviteiten in Europa.

Ondanks de groei van het conservatisme onder Europeanen werd de ontwikkeling van de sport - als exponent van de moderniteit - in Batavia dus niet geremd. Integendeel zelfs, de groei zette zich door. Conservatieven zagen in sport juist een interessant instrument om sociaal en economisch verschil te accentueren en hun Nederlandse identiteit te benadrukken. Voor Indo-Europeanen was dit nog belangrijker, omdat zij slachtoffer konden worden van de categorisatiedrang van de conservatieven. Ter legitimatie van hun Europese inborst werd bijvoorbeeld graag het 'Nederlandse' korfbal beoefenend of een lidmaatschap van een typisch westerse voetbalclub als B.V.C. aangegaan. Tot vlak voor de capitulatie in februari 1942 werd sport door de Europeanen actief beoefend.

Toegekende sportbetekenis was dynamisch

Het onderzoek laat zien dat sport in Batavia een verzameling aan betekenissen herbergde en dat juist de diversiteit en dynamiek van deze functies zorgden voor snelle groei van de populariteit onder verschillende lagen van de koloniale samenleving. Ten eerste gaven veel uiteenlopende instanties in de samenleving ieder hun eigen betekenis aan sport voor de jeugd en de maatschappij. Ten tweede had het ook nog een minder zichtbare betekenis, aangezien het ook voorzag in zelf- en groepsidentificatie. Het had bevestigingskracht bij gevoelde verwantschap en gaf deze groepen de mogelijkheid om hun gemeenschappelijkheid te tonen. Omdat groepen en individuen zichzelf identificeerden met een sport of club, waren zij erbij gebaat het te stimuleren.

Sport was ook een van de meest zichtbare elementen van de moderniteit en beoefening daarvan representeerde een modern en ontwikkelend karakter van een individu of groep. Maar juist omdat de toegang tot deze activiteiten vaak streng gereguleerd was, werd de maatschappelijke scheiding er ook door in stand gehouden. Het versterkte vooroordelen van sociale en etnische groepen. De uitspraken van Oud-Eerste Klassevoetballer Jolly uit 1934 lopen bijvoorbeeld

parallel aan het stereotype dat inlanders van nature een lager intelligentieniveau bezaten dan Europeanen:

'Het is te betreuren, dat de Voetbalbonden op Java niet over voldoende inkomsten beschikken om den Engelschen trainer [...] blijvend te engageeren. Een jaar is een te korte periode; daarbij komt, dat de Indische voetballer van nature beschikt over de noodige lenigheid, balhandigheid en snelheid, zoodat hij niet gauw het nut van systematische training inziet.' [...]

'Ik ben er van overtuigd, dat de Indische voetballers heel wat meer zouden kunnen presteeren, indien zij meer met hun hersens leerden spelen; doch dit kan uiteraard alleen bereikt

*worden, indien aan hun spel leiding wordt gegeven, waaraan het thans ontbreekt.'*⁷

De abstracte hiërarchie van de koloniale samenleving en de Europese ideeën daarover in Batavia werden met sport geconcretiseerd. Het had betekenis bij de binding van sociale groepen binnen de Europese bevolkingslaag, maar het benadrukken en reguleren van dit verwantschapsgevoel had direct tot gevolg dat maatschappelijke tegenstellingen werden gecreëerd of onderstreept. Burgeropvoeding, groepsbinding en sociale uitsluiting gingen binnen de koloniale sport in laatkoloniaal Batavia dan ook hand in hand.

¹ Locher-Scholten, E., 'De ethische politiek, een vergruisd beeld', in: *Ethiek in fragmenten, Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische archipel* (Utrecht 1981) 176.

² G.J. Nieuwenhuis, *Opvoeding tot autonomie, Een sociaal pedagogische studie van het Philippijnsche onderwijsstelsel vergeleken met het Nederlandsche-Indische* (1923) 178.

³ *40-jaar voetbal in Ned. Indië, 1894 - 1934*, in: *Archief KITLV Leiden* (1934) 12.

⁴ *Ibidem*, 13.

⁵ *Sport in Beeld, Algemeen geïllustreerd sportweekblad*, vol. 2, nr. 36 (1925) 1494.

⁶ Bloembergen, M. en R. Raben, 'Wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950', in: *Het koloniale beschavingsoffensief: Wegen naar het Nieuwe Indië 1890-1950* (Leiden 2009) 18.

⁷ *40-jaar voetbal in Ned. Indië, 1894 - 1934*, 62-63.